

Сучасная беларуская літаратурная мова

Дапушчана
Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь
у якасці вучэбнага дапаможніка
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі
па філалагічных спецыяльнасцях

Пад рэдакцыяй Д.В. Дзятко

2-е выданне, папраўленае і дапоўненае

Мінск
 «Вышэйшая школа»
2020

УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.2Бел-923
С91

А ў т а р ы: Дзятко Д.В., Лобань Н.П., Мароз С.С., Міхайлаў П.А., Нямковіч Н.М., Радзі-
ваноўская Н.А., Ржавуцкая М.С., Самахавец В.І., Старасценка Т.Я., Урбан В.В., Чайка Н.У.,
Шахоўская С.У.

Р э ц е н з е н т ы: кафедра беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяр-
жаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава” (загадчык кафедры кандыдат філалагічных навук,
дацэнт *Г.А. Арцямёнак*); загадчык кафедры сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаў-
нага ўніверсітэта кандыдат філалагічных навук, дацэнт *З.І. Бадзевіч*

*Усе правы на дадзенае выданне абаронены. Узнаўленне ўсёй кнігі ці любой яе часткі
не можа быць ажыццёўлена без дазволу выдавецтва.*

ISBN 978-985-06-3185-5

© Афармленне. УП «Выдавецтва
“Вышэйшая школа”», 2020

ПРАДМОВА

Сучасная лінгвістыка з’яўляецца складанай сістэмай, якая аб’ядноўвае мноства навук, што толькі ў сваёй сукупнасці даюць дастаткова поўныя веды пра ўсе бакі чалавечай мовы.

Беларуская мова валодае афіцыйным статусам дзяржаўнай мовы ў Рэспубліцы Беларусь. Яна выкарыстоўваецца ў паўсядзённым жыцці, у сферы прававодства, адукацыі, літаратуры, палітыкі і мае выключнае значэнне для захавання нацыянальнай культуры.

Дысцыпліна “Сучасная беларуская літаратурная мова” лічыцца асноўнай сярод курсаў, якія вывучаюцца на беларусазнаўчых спецыяльнасцях філалагічных факультэтаў устаноў вышэйшай адукацыі нашай краіны.

Дапаможнік створаны з улікам дасягненняў сучаснага мовазнаўства, адрацаваны будучым спецыялістам у галіне філалогіі і адпавядае ўсім патрабаванням Дзяржаўнага адукацыйнага стандарту і тыповой вучэбнай праграмы.

Аўтары паставілі перад сабой задачу максімальна поўна апісаць актуальны стан і асаблівасці функцыянавання беларускай мовы. Канцэпцыя і структура кнігі апрабаваны на працягу многіх гадоў у практыцы выкладання беларускай мовы на філалагічным факультэце Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка, пры падрыхтоўцы экцыклапедыі для школьнікаў і студэнтаў “Беларуская мова” (2017). Аўтарамі ўлічаны вопыт стварэння папярэдніх пакаленняў падручнікаў па беларускай мове, напісаных выкладчыкамі кафедры беларускага мовазнаўства БДПУ (“Беларуская мова” пад рэд. М.С. Яўневіча (1991), “Сучасная беларуская літаратурная мова: Уводзіны. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія” (1993), “Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія” пад рэд. М.С. Яўневіча (1997), “Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы” М.С. Яўневіча і П.У. Сцяцко (2006) і інш.), а таксама вучэбных дапаможнікаў, падрыхтаваных калектывамі вучоных іншых універсітэтаў Беларусі (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна, Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны, Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова, Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І.П. Шамякіна).

Разам з тым кніга істотна адрозніваецца ад іншых падобных выданняў.

У аснову апісання беларускай мовы пакладзены прынцып сістэмнасці. Усе ўключаныя ў дапаможнік тэмы максімальна структураваныя. Сістэмна-структурны падыход не толькі дазваляе прадставіць мову як адзінства разнастайных фактаў і з’яў, але і дае магчымасць прасачыць адносіны, якія існуюць паміж элементамі розных моўных узроўняў, выявіць прычыны гэтых адносін і прагназаваць шляхі далейшага развіцця¹.

З улікам сучаснага ўзроўню лінгвістычных ведаў істотна абноўлены і пашыраны змест усіх раздзелаў навукі пра беларускую мову (асабліва гэта датычыць фаналогіі, арфаграфіі, марфемалогіі, дэрываталогіі, лексікаграфіі).

Упершыню ў якасці асобных раздзелаў дапаможніка вылучаны тэмы, прысвечаныя вывучэнню анаматалогіі, парэміялогіі, афарыстыкі.

Важнае месца ў дапаможніку адводзіцца аналізу моўных адзінак, які не толькі дапамагае іх усвядомленай інтэрпрэтацыі, але і знаёміць з метадыкай першаснай навукова-даследчай работы. У выніку такога падыходу вывучэнне дысцыпліны пераходзіць на ўзровень самастойнага навуковага асэнсавання моўных фактаў.

У кнізе шырока выкарыстоўваюцца схемы і табліцы, якія дазваляюць у кампактнай візуалізаванай форме праілюстраваць усю разнастайнасць адносін паміж моўнымі адзінкамі, формамі і катэгорыямі.

Выклад матэрыялу пачынаецца з разгляду агульных пытанняў беларускага мовазнаўства, звязаных з сутнасцю мовы, заканамернасцямі яе развіцця і функцыянавання. Далей падаюцца звесткі па фаналогіі, арфапіі, арфаграфіі, марфемалогіі, дэрываталогіі, лексікалогіі, анаматалогіі, марфалогіі, сінтаксісе, пунктуацыі, лексікаграфіі. Пры асвятленні тэорыі паслядоўна захоўваецца прынцып традыцыйнага і сучаснага вытлумачэння моўных з’яў. Усім раздзелам дапаможніка ўласцівы комплексны падыход да моўных адзінак (фанемы, марфемы, лексемы і г.д.), што дазваляе прасачыць іх узаемасувязь, паказаць нарматыўнасць моўных з’яў. Пры гэтым найперш улічваецца задача не толькі апісання сістэмы мовы, але і ацэнкі моўных з’яў з пункту гледжання нарматыўнасці іх выкарыстання.

Паколькі сучаснае мовазнаўства з’яўляецца вынікам працяглага і дастаткова супярэчлівага развіцця лінгвістычнай думкі, многія яго праблемы могуць быць зразумелыя толькі ў гістарычным аспекце. Таму да моўных з’яў, якія складана абгрунтаваць з пункту гледжання сінхраніі, даецца кароткі гістарычны каментарый, што садзейнічае асэнсаванню працэсу развіцця мовы, тлумачэнню ўнутранай логікі і сістэмнай арганізацыі моўных фактаў.

---

¹Прагрэс навукі заўсёды суправаджаецца фарміраваннем і ўдасканальваннем тэрміналагічнай сістэмы. Разам з тым у мовазнаўстве пашыраны цэлы шэраг тэрмінаў, якія недакладна або няпоўна перадаюць змест тэрмінаваных паняццяў, аднак працягваюць выкарыстоўвацца “па традыцыі”. Прынцып сістэмнасці патрабаваў ад аўтараў захавання паслядоўнасці пры ўжыванні спецыяльных найменняў. Па гэтай прычыне ў дапаможніку перавага аддаецца сучасным тэрмінам, утвораным па традыцыйных мадэлях: фаналогія (фанетыка), дэрываталогія (словаўтварэнне), марфемалогія (марфеміка), анаматалогія (анамастыка) і інш.

Як вядома, не ўсе праблемы, што вывучаюцца ў курсе “Сучасная беларуская літаратурная мова”, маюць адназначныя рашэнні. Жанр кнігі вымусіў аўтараў аддаваць перавагу тым падыходам, якія валодаюць большай вытлумачальнай сілай, адпавядаюць айчыннай лінгвістычнай традыцыі і маюць агульнапрынятыя навуковыя падставы. У той жа час ва ўмовах сучаснага інфармацыйнага грамадства важна было паказаць і альтэрнатыўныя падыходы да разумення і вывучэння моўных фактаў. Выклад розных пазіцый павінен палегчыць задачу разумення сучасных навуковых канцэпцый і садзейнічаць выпрацоўцы крытычнасці пры ацэнцы існуючых поглядаў на тыя або іншыя праблемы, дапамагчы ўзмацніць і развіць навыкі лінгвістычнага мыслення.

Тэарэтычныя высновы суправаджаюцца дастатковай колькасцю моўных фактаў, узятых найчасцей з твораў мастацкай літаратуры.

Ілюстрацыйны матэрыял у дапаможніку прадстаўлены найбольш выразнымі прыкладамі, дастатковымі для пацвярджэння тэарэтычных палажэнняў. Крыніцай ілюстрацый паслужылі тэксты пераважна мастацкай літаратуры (Якуба Коласа, Янкі Купалы, М. Багдановіча, Кузьмы Чорнага, У. Караткевіча, В. Быкава, Я. Брыля, В. Адамчыка, Д. Бічэль-Загнетавай, Г. Далідовіча і інш.).

Абмежаваны аб’ём дапаможніка не дазваляе прэтэндаваць на вычарпальнае асвятленне ўсіх праблем беларускай літаратурнай мовы, паколькі гэта задача спецыяльных навуковых выданняў – манаграфій і граматык. Аднак узровень выкладу многіх тэм у дапаможніку зробіць яго карысным не толькі для студэнтаў першай ступені ўстаноў вышэйшай адукацыі, але і для магістрантаў, аспірантаў, выкладчыкаў.

Аўтарская праца была размеркавана наступным чынам: *Дзятко Д.В.*: раздзел V (5.4), раздзел VI (6.11 – у суаўтарстве з Лобань Н.П.), раздзел XI, раздзел XIII (тэмы 10–14 – у суаўтарстве з Самахавец В.І.), раздзел XVI; *Лобань Н.П.*: раздзел VI (6.10, 6.11 – у суаўтарстве з Дзятко Д.В., 6.12–6.15), раздзел XIII (тэма 9); *Мароз С.С.*: раздзел XIV (тэмы 3 (14.3.12–14.3.13), 4–6), раздзел XV; *Міхайлаў П.А.*: раздзел I; *Нямковіч Н.М.*: раздзелы VIII–X; *Радзіваноўская Н.А.*: раздзел XIII (тэмы 1, 2, 4); *Ржэсавуцкая М.С.*: раздзел XIV (тэмы 1, 2, 3 (14.3.1–14.3.11)); *Самахавец В.І.*: раздзел XIII (тэмы 10–14 – у суаўтарстве з Дзятко Д.В.); *Старасценка Т.Я.*: раздзел VI (6.1–6.9), раздзел XIII (тэмы 3, 5–8); *Урбан В.В.*: раздзел IV, раздзел V (5.1–5.3, 5.5), раздзел XII; *Чайка Н.У.*: раздзел XIII (тэма 15); *Шахоўская С.У.*: раздзелы II, III, VII.

Аўтары шчыра ўдзячныя калегам, якія рэцэнзавалі ўвесь дапаможнік або асобныя яго часткі на розных этапах працы над кнігай: кафедры беларускага мовазнаўства Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава, кафедры сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, асабіста кандыдатам філалагічных навук Г.А. Арцямёнку (ВДУ), З.І. Бадзевіч (БДУ), В.Л. Варановічу (ГрДУ), А.В. Кавалёвай (МазДПУ), Д.Д. Паўлаўцу (ГДУ).

РАЗДЗЕЛ I. БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК ГРАМАДСКАЯ З’ЯВА І АБ’ЕКТ ВЫВУЧЭННЯ

1.1. Сучасная беларуская літаратурная мова як вучэбная дысцыпліна

Грамадства не можа існаваць без перадачы інфармацыі. Для забеспячэння зносін паміж людзьмі, для абмену думкамі прызначана чалавечая мова. Яна дазваляе найбольш рацыянальным спосабам атрымліваць і перадаваць любую інфармацыю.

Па розных даных, агульная колькасць моў на Зямлі складае ад 2,5 да 5 тыс. Акрамя таго, налічваецца ад 6 да 8 тыс. дыялектаў.

Прыкладна палова моў прыпадае на 8 краін: Інданезію, Мексіку, Бразілію, Камерун, Індыю, Кітай, ЗША і Расію.

Беларуская мова ўваходзіць у сотню найбольш развітых моў свету. Яна з’яўляецца дзяржаўнай мовай Рэспублікі Беларусь. Паводле перапісу насельніцтва 1999 г. яе назвалі роднай 73,6% жыхароў Беларусі.

Беларуская мова з’яўляецца прадметам вывучэння шэрага лінгвістычных дысцыплін, што даследуюць яе гісторыю, сучасны стан, дыялектны склад, стылістычную сістэму і інш.

Курс “Сучасная беларуская літаратурная мова” змяшчае навуковую характарыстыку беларускай літаратурнай мовы на сучасным этапе яе развіцця і займае цэнтральнае месца сярод усіх лінгвістычных дысцыплін, якія выкладаюцца на беларусазнаўчых спецыяльнасцях філалагічных факультэтаў установаў вышэйшай адукацыі Рэспублікі Беларусь.

Аб’ект вывучэння дысцыпліны – сучасная беларуская літаратурная мова.

Мэта дысцыпліны – выпрацаваць навуковы погляд на сучасную беларускую літаратурную мову і дасканала авалодаць яе сістэмай.

Курс “Сучасная беларуская літаратурная мова” цесна звязаны з такімі лінгвістычнымі дысцыплінамі, як “Беларускае мовазнаўства”, “Гісторыя беларускай мовы”, “Беларуская дыялекталогія”, “Стылістыка беларускай мовы”, “Методыка выкладання беларускай мовы”, “Параўнальная граматыка ўсходнеславянскіх моў” і інш.

1.2. Структура дысцыпліны “Сучасная беларуская літаратурная мова”

Адзінкі мовы (фанема, марфема, слова, словазлучэнне, сказ) як элементы яе сістэмы маюць розныя функцыі і значэнні. Кожная з іх уяўляе сабой

пэўную сукупнасць аднародных элементаў, якія складаюць адпаведныя ўзроўні мовы. Вылучаюць:

- фаналагічны ўзровень;
- марфалагічны ўзровень;
- лексічны ўзровень;
- сінтаксічны ўзровень;
- семантычны ўзровень і інш.

Адзінкі кожнага моўнага ўзроўню даследуюцца ў адпаведным раздзеле лінгвістыкі (табл. 1). Курс “Сучасная беларуская літаратурная мова” ўключае наступныя *раздзелы*:

- фаналогія;
- арфаэпія;
- графіка;
- арфаграфія;
- лексікалогія;
- фразеалогія;
- парэміялогія;
- афарыстыка;
- марфемалогія;
- дэрываталогія;
- марфалогія;
- сінтаксіс;
- пунктуацыя;
- лексікаграфія.

Табліца 1

Раздзелы навукі пра мову

Раздзел мова-знаўства	Аб’ект вывучэння	Даследчыкі
Фаналогія	Гукавыя адзінкі мовы і маўлення, склад, націск і інтанацыя	М.В. Бірыла, В.Р. Бурлыка, І.Р. Бурлыка, Н.Т. Вайтовіч, П. Векслер, Л.Ц. Выгонная, А.А. Крывіцкі, А.І. Падлужны, П.В. Садоўскі, В.М. Чэжман, П.Я. Юргелевіч, Ф.М. Янкоўскі і інш.
Арфаэпія	Нормы літаратурнай мовы, якія ахопліваюць правілы вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў	М.В. Бірыла, Л.Ц. Выгонная, А.А. Каляда, А.І. Падлужны, П.В. Садоўскі, В.М. Чэжман, Э.Р. Якушаў, Ф.М. Янкоўскі і інш.
Графіка	Сукупнасць пісьмовых сродкаў беларускай мовы, якая ўключае графемы, знакі прыпынку, націск, розныя прыёмы скарачэння слоў, шрыфтавыя вылучэнні і інш., суадносіны паміж літарамі і гукамі, абрысы літар, знакаў і г.д.	А.М. Булыка, У.М. Дубоўка, Я.М. Камароўскі, Я.Ю. Лёсік, А.І. Яновіч і інш.
Арфаграфія	Сукупнасць правіл, якімі рэгулюецца аднастайная перадача вуснай мовы на пісьме	М.В. Бірыла, І.А. Гапоненка, А.І. Жураўскі, В.І. Іўчанкаў, А.А. Каўрус, У.І. Куліковіч, Л.П. Кунцэвіч, І.Я. Лепешаў, А.А. Лукашанец, А.Я. Міхневіч, А.І. Падлужны, Ф.А. Піскуноў, П.В. Садоўскі, Д.Ф. Саўка, П.У. Сцяцко і інш.

Раздзел мова-знаўства	Аб'ект вывучэння	Даследчыкі
Лексікалогія	Слоўнікавы склад мовы, спосабы сістэматызацыі лексікі, паходжанне слоў, вызначэнне сферы і асаблівасцей ужывання слова ў маўленні і інш.	М.В. Абабурка, У.В. Анічэнка, А.М. Бардовіч, А.Я. Баханькоў, М.В. Бірыла, М.Г. Булахаў, М.С. Васілеўскі, Г.Ф. Вештарт, Л.Ц. Выгонная, А.П. Груцо, А.І. Жураўскі, А.А. Лукашанец, Г.М. Мезенка, А.Я. Міхневіч, Б.А. Плотнікаў, М.Р. Прыгодзіч, В.І. Рагаўцоў, І.С. Роўда, А.А. Станкевіч, В.Д. Старычонак, А.Я. Супрун, П.У. Сцяцко, Л.М. Шакун, П.П. Шуба, В.В. Шур, Ф.М. Янкоўскі і інш.
Анаматалогія	Уласныя імёны – іх узнікненне, развіццё і функцыянаванне ў мове	М.В. Бірыла, І.А. Гапоненка, У.М. Генкін, В.А. Жучкевіч, А.В. Кавалёва, І.Л. Капылоў, В.П. Лемцогова, Г.М. Мезенка, В.І. Рагаўцоў, Я.Н. Рапановіч, І.Э. Ратнікава, А.Ф. Рогалеў, Г.К. Семянькова, В.В. Шур і інш.
Фразеалогія	Фраземны склад мовы, структура фразем, іх суадносіны са словам і словазлучэннем, тыпы фразем у залежнасці ад семантычнай еднасці кампанентаў, паходжанне і ўжыванне ў маўленні	А.С. Аксамітаў, М.М. Аляхновіч, Н.В. Гаўрош, М.А. Даніловіч, Я.Я. Іваноў, І.А. Кісялёў, У.І. Коваль, І.Я. Лепешаў, Г.М. Малажай, В.І. Несцяровіч, Н.М. Нямковіч, Т.І. Тамашэвіч, Т.М. Трыпуціна, Г.Ф. Юрчанка, Ф.М. Янкоўскі і інш.
Парэміялогія	Устойлівыя, узнёўляльныя алегарычныя выказванні звычайна павучальнага характару	А.С. Аксамітаў, С.Ф. Іванова, Я.Я. Іваноў, І.Я. Лепешаў, Г.М. Малажай, М.А. Якалцэвіч і інш.
Афарыстыка	Сукупнасць выслоўяў фальклорнага ці літаратурнага паходжання	Н.В. Гаўрош, Я.Я. Іваноў, А.Я. Леванюк, А.Я. Міхневіч, М.І. Новік, Н.М. Нямковіч, Т.М. Трыпуціна, Ф.М. Янкоўскі і інш.
Марфемалогія	Тыпы марфем, іх разнавіднасці, асаблівасці ўзаемаадносін і функцыянавання марфем у слове	Л.А. Антанюк, Г.А. Арцымёнак, А.М. Бардовіч, М.С. Васілеўскі, П.В. Вярхоў, М.М. Круталевіч, В.П. Лемцогова, А.А. Лукашанец, М.А. Паўленка, М.Р. Прыгодзіч, П.У. Сцяцко, Л.М. Шакун, П.П. Шуба, А.І. Яновіч і інш.
Дэрываталогія (словаўтварэнне)	Структура слоў, шляхі і спосабы іх утварэння	М.А. Аўласевіч, У.В. Анічэнка, Г.А. Арцымёнак, З.І. Бадзевіч, А.М. Бардовіч, В.Л. Варановіч, М.С. Васілеўскі, І.У. Кандраценя, М.М. Круталевіч, А.А. Лукашанец, В.А. Ляшчынская, М.Р. Прыгодзіч, П.У. Сцяцко, П.М. Чайкун, М.В. Шабовіч, Л.М. Шакун, П.П. Шуба

Раздел мова-знаўства	Аб'ект вывучэння	Даследчыкі
Марфа-логія	Формы словазмянення, граматычныя катэгорыі, граматычна-семантычныя класы слоў (часціны мовы)	У.В. Анічэнка, Л.А. Антанюк, М.Г. Булахаў, П.В. Вярхоў, М.А. Жыдовіч, І.А. Кісялёў, Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Наркевіч, А.Я. Супрун, Т.Ф. Сцяшковіч, П.П. Шуба і інш.
Сінтаксіс	Сродкі і віды сінтаксічнай сувязі, словазлучэнні і сказы, іх тыпы, значэнні, функцыянальныя асаблівасці	М.А. Аўласевіч, Т.П. Бандарэнка, Л.І. Бурак, І.Л. Бурак, Н.В. Гаўрош, К.І. Гурскі, Ц.П. Ломцеў, А.Я. Міхневіч, А.І. Наркевіч, Л.П. Падгайскі, М.С. Яўневіч і інш.
Пунктуацыя	Заканамернасці станаўлення і функцыянавання сістэмы знакаў прыпынку ў мове	Л.І. Бурак, І.Л. Бурак, Г.Н. Клюсаў, А.Л. Юрэвіч і інш.
Лексікаграфія	Тэорыя і практыка складання слоўнікаў розных тыпаў	М.Я. Байкоў, М.В. Бірыла, М.Ф. Гуліцкі, С.М. Грабчыкаў, А.І. Кісялеўскі, К.К. Крапіва, К.П. Любэцкая, С.М. Некрашэвіч, В.М. Нікалаева, Л.В. Рычкова, І.І. Савіцкая, М.Р. Суднік, С.У. Шахоўская, В.К. Шчэрбін і інш.

1.3. Сучасная беларуская літаратурная мова як аб'ект вывучэння

І. Тэрмін *сучасная* ў дачыненні да беларускай літаратурнай мовы пакуль канчаткова не акрэслены. Спраба вызначыць храналагічныя межы сучаснай беларускай літаратурнай мовы ад часу з'яўлення першых арыгінальных (аўтарскіх) беларускіх твораў у XIX ст. супярэчыць адной з найважнейшых прымет літаратурнай мовы – наяўнасці аднастайных (адзіных) нормаў яе ўжывання ў грамадстве.

У беларускай літаратурнай мове XIX ст. не існавала ўстойлівых графічных, арфаграфічных, граматычных і лексічных нормаў. На беларускай мове не ствараліся падручнікі, не вялося навучанне, яна не дапускалася ў сферу справаводства.

Храналагічнай мяжой сучаснай беларускай літаратурнай мовы з'яўляецца “нашаніўскі перыяд” (пачатак XX ст., час выдання газеты “Наша ніва” ў 1906–1915 гг.). Для яго характэрна станаўленне лексічнага складу, нацыянальных нормаў, функцыянальных стыляў і іншых спецыфічных асаблівасцей беларускай мовы. На старонках газеты былі надрукаваны творы новага пакалення беларускіх пісьменнікаў (Янкі Купалы, Якуба Коласа, М. Багдановіча, Цёткі, М. Гарэцкага, Змітрака Бядулі, Цішкі Гартнага, Каруся Каганца, Ядвігіна Ш. і інш.).

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
РАЗДЕЛ I. БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК ГРАМАДСКАЯ З’ЯВА І АБ’ЕКТ ВЫВУЧЭННЯ	6
1.1. Сучасная беларуская літаратурная мова як вучэбная дысцыпліна	6
1.2. Структура дысцыпліны “Сучасная беларуская літаратурная мова”	6
1.3. Сучасная беларуская літаратурная мова як аб’ект вывучэння	9
1.4. З гісторыі беларускай мовы	11
1.5. Нормы беларускай літаратурнай мовы	14
1.6. Беларуская нацыянальная мова і формы яе існавання	15
1.7. Дыялектная аснова беларускай літаратурнай мовы	20
1.8. Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы	23
1.9. Беларуская літаратурная мова на сучасным этапе	25
1.10. Беларуская мова сярод славянскіх моў	26
РАЗДЕЛ II. ФАНАЛОГІЯ	29
2.1. Фаналогія як раздзел мовазнаўства	29
2.2. Фанетыка як раздзел фаналогіі	30
2.3. Акустычныя асаблівасці гукаў	31
2.4. Артыкуляцыя. Артыкуляцыйны апарат	32
2.5. Артыкуляцыйная класіфікацыя гукаў	34
2.6. Змены гукаў у маўленчай плыні	39
2.7. Чаргаванні гукаў	42
2.8. Сілабіка	43
2.9. Акцэнталогія	44
2.10. Інтаналогія	47
2.11. Фанеміка як раздзел фаналогіі	48
2.12. Транскрыпцыя	51
2.13. Фанетычны аналіз	53
РАЗДЕЛ III. АРФАЭПІЯ	54
3.1. Арфаэпія як раздзел мовазнаўства	54
3.2. Вымаўленне галосных гукаў	54
3.3. Вымаўленне зычных гукаў	55
РАЗДЕЛ IV. ГРАФІКА	58
4.1. Графіка як раздзел мовазнаўства	58
4.2. Беларускі алфавіт. Суадносіны паміж літарамі і гукамі	59

4.3. Прынцыпы беларускай графікі	63
4.4. З гісторыі беларускай графікі	64
4.5. Графічны аналіз	68
РАЗДЗЕЛ V. АРФАГРАФІЯ	69
5.1. Арфаграфія як раздзел мовазнаўства	69
5.2. Прынцыпы беларускай арфаграфіі	70
5.3. Асноўныя правілы беларускай арфаграфіі	74
5.4. З гісторыі беларускай арфаграфіі	83
5.5. Арфаграфічны аналіз	89
РАЗДЗЕЛ VI. ЛЕКСКАЛОГІЯ	90
6.1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства	90
6.2. Слова як адзінка лексічнай сістэмы мовы	91
6.3. Лексічнае і граматычнае значэнні слова	92
6.4. Тыпы лексічных значэнняў слова	94
6.5. Многазначнасць слова. Тыпы пераносных значэнняў слова	95
6.6. Аманімія	97
6.7. Паранімія	100
6.8. Сінанімія	102
6.9. Антанімія	104
6.10. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання	106
6.11. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання	113
6.12. Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі беларускай літаратурнай мовы	120
6.13. Актыўная і пасіўная лексіка	125
6.14. Змены ў лексіцы ў канцы XX – пачатку XXI ст.	130
6.15. Лексікалагічны аналіз	132
РАЗДЗЕЛ VII. АНАМАТАЛОГІЯ	134
7.1. Анаматалогія як раздзел мовазнаўства	134
7.2. Асноўныя паняцці анаматалогіі	135
7.3. Агульныя і ўласныя імёны	136
7.4. Тыпы онімаў	137
7.5. Анамастычныя ўніверсаліі	142
7.6. Паходжанне і ўтварэнне онімаў	143
7.7. Анаматалагічны аналіз	145
РАЗДЗЕЛ VIII. ФРАЗЕАЛОГІЯ	147
8.1. Фразеалогія як раздзел мовазнаўства	147
8.2. Аб'ём і межы фразеалогіі	147
8.3. Фразема як адзінка мовы	147
8.4. Варыянтнасць фразем	148

8.5. Семантычныя з’явы ў фразеалогіі	149
8.6. Семантычная характарыстыка фразем	151
8.7. Этымалагічная характарыстыка фразем	152
8.8. Марфалагічная характарыстыка фразем	153
8.9. Сінтаксічная характарыстыка фразем	154
8.10. Стылістычная характарыстыка фразем	156
8.11. Перыфраза	158
8.12. Фразеалагічны аналіз	158
РАЗДЗЕЛ ІХ. ПАРЭМІЯЛОГІЯ	160
9.1. Парэміялогія як раздзел мовазнаўства	160
9.2. Паняцце прыказкі	160
9.3. Сэнсавая класіфікацыя прыказак	161
9.4. Парэміялагічны аналіз	162
РАЗДЗЕЛ Х. АФАРЫСТЫКА	163
10.1. Афарыстыка як раздзел мовазнаўства	163
10.2. Паняцце афарызма	163
10.3. Афарызацыя	164
10.4. Крылатыя словы	164
РАЗДЗЕЛ ХІ. МАРФЕМАЛОГІЯ	166
11.1. Марфемалогія як раздзел мовазнаўства	166
11.2. Асноўныя адзінкі марфемалогіі	167
11.3. Марфемная структура слова. Тыпы марфем	168
11.4. Сістэмныя адносіны паміж афіксамі	175
11.5. Змены ў марфемнай структуры слова	177
11.6. Марфемалагічны аналіз	178
РАЗДЗЕЛ ХІІ. ДЭРЫВАТАЛОГІЯ (СЛОВАЎТВАРЭННЕ)	180
12.1. Дэрываталогія як раздзел мовазнаўства	180
12.2. Асноўныя паняцці і адзінкі дэрываталогіі	181
12.3. Спосабы словаўтварэння	186
12.4. Дэрываталагічны аналіз	195
РАЗДЗЕЛ ХІІІ. МАРФАЛОГІЯ	197
Тэма 1. Марфалогія як раздзел граматыкі	197
13.1.1. Агульная характарыстыка марфалогіі	197
13.1.2. Асноўныя граматычныя паняцці і адзінкі	197
13.1.3. Граматычна-семантычныя класы слоў (часціны мовы)	199

13.1.4. Дыскусійныя пытанні класіфікацыі часцін мовы	200
13.1.5. Сістэма часцін мовы ў беларускай лінгвістыцы	203
Тэма 2. Назоўнік	204
13.2.1. Агульная характарыстыка назоўніка	204
13.2.2. Тыпы назоўнікаў	205
13.2.3. Граматычныя катэгорыі назоўніка	209
13.2.4. Катэгорыя роду	209
13.2.5. Катэгорыя ліку	212
13.2.6. Катэгорыя склону	214
13.2.7. Сістэма скланення назоўнікаў у сучаснай беларускай мове	217
13.2.8. Скланенне асабовых імён і прозвішчаў	225
13.2.9. Скланенне геаграфічных назваў	231
13.2.10. Формы назоўнікаў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі	233
13.2.11. Словаўтварэнне назоўнікаў	233
13.2.12. Марфалагічны аналіз назоўніка	237
Тэма 3. Прыметнік	238
13.3.1. Агульная характарыстыка прыметніка	238
13.3.2. Тыпы прыметнікаў	238
13.3.3. Фармальныя асаблівасці прыметнікаў	241
13.3.4. Ступені параўнання якасных прыметнікаў	243
13.3.5. Формы прыметнікаў са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці	245
13.3.6. Скланенне прыметнікаў	246
13.3.7. Словаўтварэнне прыметнікаў	248
13.3.8. Марфалагічны аналіз прыметніка	249
Тэма 4. Лічэбнік	250
13.4.1. Агульная характарыстыка лічэбніка	250
13.4.2. Тыпы лічэбнікаў паводле значэння	252
13.4.3. Тыпы лічэбнікаў паводле структуры	255
13.4.4. Скланенне лічэбнікаў	256
13.4.5. Асаблівасці сінтаксічнай сувязі лічэбнікаў з назоўнікамі	262
13.4.6. Няпэўна-колькасныя словы	263
13.4.7. Марфалагічны аналіз лічэбніка	263
Тэма 5. Займеннік	264
13.5.1. Займеннік як часціна мовы	264
13.5.2. Тыпы займеннікаў	266
13.5.3. Скланенне займеннікаў	269
13.5.4. Словаўтварэнне займеннікаў	278
13.5.5. Марфалагічны аналіз займенніка	278

Тэма 6. Дзеяслоў	279
13.6.1. Агульная характарыстыка дзеяслова	279
13.6.2. Інфінітыў	280
13.6.3. Асновы дзеяслова	280
13.6.4. Пераходныя і непераходныя дзеясловы	281
13.6.5. Зваротныя дзеясловы	282
13.6.6. Катэгорыя стану дзеяслова	283
13.6.7. Катэгорыя трывання дзеяслова	284
13.6.8. Прэдыкатыўныя катэгорыі дзеяслова	286
13.6.9. Спражэнне дзеясловаў	291
13.6.10. Класы дзеясловаў	293
13.6.11. Словаўтварэнне дзеясловаў	294
13.6.12. Марфалагічны аналіз дзеяслова	295
Тэма 7. Дзеепрыметнік як форма дзеяслова	296
13.7.1. Агульная характарыстыка дзеепрыметніка як формы дзеяслова	296
13.7.2. Утварэнне дзеепрыметнікаў	297
13.7.3. Ужыванне дзеепрыметнікаў	298
13.7.4. Пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі	298
13.7.5. Марфалагічны аналіз дзеепрыметніка	299
Тэма 8. Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова	299
13.8.1. Агульная характарыстыка дзеепрыслоўя як формы дзеяслова	299
13.8.2. Утварэнне дзеепрыслоўяў	301
13.8.3. Ужыванне дзеепрыслоўяў	301
13.8.4. Пераход дзеепрыслоўяў у прыслоўі	302
13.8.5. Марфалагічны аналіз дзеепрыслоўя	302
Тэма 9. Прыслоўе	302
13.9.1. Прыслоўе як часціна мовы	302
13.9.2. Тыпы прыслоўяў паводле значэння	304
13.9.3. Ступені параўнання прыслоўяў	305
13.9.4. Формы суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці	306
13.9.5. Утварэнне прыслоўяў	307
13.9.6. Пераход слоў іншых часцін мовы ў прыслоўі	310
13.9.7. Прыслоўі ў ролі іншых часцін мовы	310
13.9.8. Марфалагічны аналіз прыслоўя	311
Тэма 10. Безасабова-прэдыкатыўныя словы (словы катэгорыі стану) ...	312
13.10.1. Агульная характарыстыка безасабова-прэдыкатыўных слоў	312
13.10.2. Тыпы безасабова-прэдыкатыўных слоў паводле значэння	312
13.10.3. Граматычныя асаблівасці безасабова-прэдыкатыўных слоў	313

13.10.4. Суаднесенасць безасабова-прэдыкатыўных слоў з іншымі часцінамі мовы	313
13.10.5. Марфалагічны аналіз безасабова-прэдыкатыўных слоў	314
Тэма 11. Прыназоўнік	315
13.11.1. Агульная характарыстыка прыназоўніка	315
13.11.2. Тыпы прыназоўнікаў паводле паходжання	317
13.11.3. Структурныя тыпы прыназоўнікаў	319
13.11.4. Выкарыстанне прыназоўнікаў з рознымі склонамі	319
13.11.5. Асаблівасці ўжывання прыназоўнікаў у беларускай мове	320
13.11.6. Сінаніміка прыназоўнікавых канструкцый	321
13.11.7. Марфалагічны аналіз прыназоўніка	322
Тэма 12. Злучнік	323
13.12.1. Агульная характарыстыка злучніка	323
13.12.2. Тыпы злучнікаў	323
13.12.3. Злучальныя злучнікі	324
13.12.4. Падпарадкавальныя злучнікі	325
13.12.5. Адрозненне злучнікаў ад слоў іншых часцін мовы	326
13.12.6. Марфалагічны аналіз злучніка	328
Тэма 13. Часціца	328
13.13.1. Агульная характарыстыка часціцы	328
13.13.2. Тыпы часціц	329
13.13.3. Сэнсавыя часціцы	330
13.13.4. Мадальныя і мадальна-валявыя часціцы	331
13.13.5. Эмацыянальна-экспрэсіўныя часціцы	332
13.13.6. Формаўтваральныя часціцы	332
13.13.7. Выкарыстанне часціц у словаўтварэнні	333
13.13.8. Марфалагічны аналіз часціцы	333
Тэма 14. Мадальныя словы	334
13.14.1. Агульнае паняцце пра мадальнасць	334
13.14.2. Мадальныя словы як часціна мовы	335
13.14.3. Пытанне аб мадальных словах у лінгвістычнай літаратуры	336
13.14.4. Тыпы мадальных слоў	337
13.14.5. Суадноснасць мадальных слоў са словамі іншых часцін мовы	337
13.14.6. Марфалагічны аналіз мадальных слоў	338
Тэма 15. Выклічнік. Гукапераймальныя словы	339
13.15.1. Агульная характарыстыка выклічніка	339
13.15.2. Тыпы выклічнікаў	340
13.15.3. Агульная характарыстыка гукапераймальных слоў	341

13.15.4. Тыпы гукапераймальных слоў	341
13.15.5. Адрозненне гукапераймальных слоў ад выклічнікаў	342
13.15.6. Марфалагічны аналіз выклічнікаў	342

РАЗДЕЛ XIV. СІНТАКСІС 343

Тэма 1. Сінтаксіс як раздзел граматыкі 343

14.1.1. Агульная характарыстыка сінтаксісу	343
14.1.2. Асноўныя аб'екты вывучэння сінтаксісу	344
14.1.3. Сінтаксічныя адзінкі, сінтаксічныя паняцці	344
14.1.4. Сродкі выражэння сінтаксічнай сувязі	345
14.1.5. Асноўныя аспекты апісання сінтаксісу	345

Тэма 2. Словазлучэнне 346

14.2.1. Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка	346
14.2.2. Адрозненне словазлучэння ад слова і сказа	346
14.2.3. Свабодныя і несвабодныя словазлучэнні	347
14.2.4. Класіфікацыя словазлучэнняў	348
14.2.5. Структурная схема словазлучэння	350
14.2.6. Пытанні аб тыпах словазлучэнняў у лінгвістычнай літаратуры	351
14.2.7. Віды сувязі слоў у словазлучэнні	351
14.2.8. Сродкі выражэння сувязі слоў у словазлучэнні	353
14.2.9. Асаблівасці кіравання ў беларускай мове	353
14.2.10. Сінтаксічны аналіз словазлучэння	354

Тэма 3. Просты сказ 355

14.3.1. Сказ як сінтаксічная адзінка	355
14.3.2. Структура двухсастаўнага сказа	359
14.3.3. Галоўныя члены сказа	362
14.3.4. Даданыя члены сказа	370
14.3.5. Аднасастаўныя сказы	381
14.3.6. Няпоўныя сказы. Словы-сказы	388
14.3.7. Камунікацыйная арганізацыя сказа	393
14.3.8. Сказы з параўнальнымі канструкцыямі	397
14.3.9. Сказы з аднароднымі членамі	402
14.3.10. Сказы з адасобленымі членамі	407
14.3.11. Пабочныя канструкцыі	412
14.3.12. Устаўныя канструкцыі	418
14.3.13. Зваротак	421
14.3.14. Сінтаксічны аналіз простага сказа	425

Тэма 4. Складаны сказ 426

14.4.1. Агульная характарыстыка складанага сказа	426
--	-----

14.4.2. Тыпы складаных сказаў	428
14.4.3. Складаназлучаны сказ	432
14.4.4. Тыпы складаназлучаных сказаў	434
14.4.5. Складаназалежны сказ	441
14.4.6. Тыпы складаназалежных сказаў	444
14.4.7. Складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі	460
14.4.8. Бяззлучнікавы складаны сказ	467
14.4.9. Тыпы беззлучнікавых складаных сказаў	470
14.4.10. Складаны сказ з рознымі відамі сувязі (камбінаваны складаны сказ)	479
14.4.11. Тыпы складаных сказаў з рознымі відамі сувязі	480
14.4.12. Сінтаксічны аналіз складанага сказа	482
Тэма 5. Асноўныя адзінкі і формы арганізацыі звязнай мовы	485
14.5.1. Тэкст як аб'ект сінтаксісу	485
14.5.2. Функцыянальна-сэнсавыя тыпы тэксту	488
14.5.3. Пэрыяд	492
14.5.4. Складанае сінтаксічнае цэлае	493
14.5.5. Абзац	497
Тэма 6. Чужая мова	499
14.6.1. Спосабы перадачы чужаслоўя ў беларускай мове	499
14.6.2. Простая мова	499
14.6.3. Ускосная мова	502
14.6.4. Няўласна-простая мова	503
РАЗДЗЕЛ XV. ПУНКТУАЦЫЯ	505
15.1. Пунктуацыя як сістэма знакаў прыпынку	505
15.2. З гісторыі пунктуацыі	506
15.3. Сучасныя пунктуацыйныя знакі	508
15.4. Выкарыстанне знакаў прыпынку	508
15.5. Пунктуацыйны аналіз	511
РАЗДЗЕЛ XVI. ЛЕКСІКАГРАФІЯ	514
16.1. Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства	514
16.2. Слоўнік як асноўная адзінка лексікаграфіі	515
16.3. З гісторыі беларускай лексікаграфіі	517
16.4. Структура слоўніка і яе кампаненты	537
16.5. Тыпы слоўнікаў	541
16.6. Лексікаграфічны аналіз	576
ЛІТАРАТУРА	578

Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэбны дапаможнік /
С91 Д. В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д. В. Дзятко. – 2-е выд., папр. і дап. –
Мінск : Вышэйшая школа, 2020. – 588 с. : іл.
ISBN 978-985-06-3185-5.

Вучэбны дапаможнік створаны з улікам сучасных тэндэнцый у беларускай лінгвістыцы. У ім поўна і рознабакова падаецца сістэматызаваны тэарэтычны курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Усе ўключаныя ў дапаможнік тэмы максімальна структураваныя, што дазваляе выкарыстоўваць кнігу і як даведачнае выданне. Важнае месца адводзіцца аналізу моўных адзінак.

Папярэдняе выданне выйшла ў 2017 г.

Для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях.
Будзе карысны магiстрантам, аспiрантам, настаўнікам і выкладчыкам.

УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.2Бел-923

Вучэбнае выданне
Дзятко Дзмітрый Васільевіч
Лобань Наталля Пятроўна
Мароз Святлана Сяргееўна і інш.

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА

Вучэбны дапаможнік

2-е выданне, напраўленае і дапоўненае

Рэдактар *Л.М. Макейчык*
Мастацкі рэдактар *В.А. Ярашэвіч*
Тэхнічны рэдактар *Н.А. Лебядзевіч*
Карэктары *Т.К. Хваль, А.І. Галдзянкова*
Камп'ютарная вёрстка *В.А. Самсонавай, А.М. Бабянкавай*

Падпісана ў друк 04.01.2020. Фармат 60×90/16. Папера афсетная. Гарнітура «Times New Roman». Афсетны друк. Ум. друк. арк. 37,0. Ул.-выд. арк. 38,85. Тыраж 600 экз. Заказ 1.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецтва “Вышэйшая школа”».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка
друкаваных выданняў № 1/3 ад 08.07.2013.

Пр. Пераможцаў, 11, 220004, Мінск.
e-mail: market@vshph.com <http://vshph.com>

Адкрытае акцыянернае таварыства «Друкарня “Перамога”».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка
друкаваных выданняў № 2/38 ад 29.01.2014.
Вул. Таўлая, 11, 222310, Маладзечна.